

Clinton, Sanders en de interne partijdemocratie

Na de tumultueus verlopen Democratische Conventie en de ‘endorsement’ van Bernie Sanders lijken de rijen weer gesloten. De gezamenlijke strijd tegen Donald Trump kan echter niet verhullen dat ook de Democratische Partij tot op het bot verdeeld is.

RUUD KOOLE

Redacteur S&D & hoogleraar politieke wetenschappen aan de Universiteit van Leiden

Hillary Clinton schrijft geschiedenis. Ze doorbrak het glazen plafond door als eerste vrouw ooit de nominatie van een van de twee grote Amerikaanse partijen binnen te halen. Tijdens de Democratische Conventie van eind juli werd dat heel beeldend getoond. De meeste afgevaardigden gaven volmondig hun steun aan Clinton, en haar grote tegenstrever binnen de Democratische Partij, Bernie Sanders, riep als een van de laatste afgevaardigden bij het tellen van de stemmen namens zijn thuisstaat Vermont allen op zich achter de kandidatuur van Hillary Clinton te stellen. Op een kleine groep fanatieke Sanders-aanhangers na (met als leuze ‘Bernie or bust’), leek de eenheid in de Democratische Partij hersteld en kon de partij zich opmaken voor de grote strijd tegen de Republikeinse kandidaat Donald Trump die een week daarvoor door de Republikeinse Conventie op het schild was gehesen.

Op het eerste gezicht lijkt alles dus op eerdere presidentsverkiezingen, behalve dat er nu een vrouw meedoet. Dat wil zeggen: voorafgaand aan het nationale congres (de ‘conventie’) interne verdeeldheid, en vanaf dat congres eensgezindheid in de campag-

nestrijd tegen de kandidaat van de andere partij. Amerikaanse partijen zijn altijd goede voorbeelden geweest van de mogelijkheid interne partijstrijd en eensgezindheid te combineren, mits deze elkaar in de tijd opvolgen. De conventie is het omslagpunt.

Ook verdeeldheid bij de Democraten

Dit jaar is de situatie echter anders. In beide grote partijen was de eenheid op de conventie onvolledig en broos. Bij de Republikeinen riep voormalig tegenstrever Ted Cruz zelfs niet op om op Trump te stemmen, maar om je geweten te volgen. De eenheid op de Republikeinse Conventie was veel meer te vinden in de herhaaldelijk geuite afkeer van Hillary Clinton dan in een omarming van Trump. Veel Republikeinse prominenten waren niet eens komen opdagen.

Op de Democratische Conventie ging het beter. Prominenten waren aanwezig en als sprekers hielden zij warme pleidooien voor een stem op Hillary. Dat deden niet alleen Michelle Obama, president Obama, Bill Clinton, running mate Tim Kaine, Elizabeth Warren, Khizr Khan en Meryl Streep, ook Bernie San-

ders liet zich dus duidelijk horen ('I am proud to stand with her'). Niettemin was op de conventie zelfs tijdens de speech van president Obama boegeroep van Sanders-aanhangers te horen toen hij Hillary Clinton aanpreef.

Die interne verdeeldheid maakt het voeren van een krachtige campagne in aanloop naar de presidentsverkiezingen van 8 november lastiger. Dat geldt voor beide partijen. Voor Clinton is er nog veel werk te verzetten. Haar 'standing' in de peilingen is laag.¹ Vlak voor de Democratische Conventie passeerde Trump haar, mede door de aandacht die de Republikeinse Conventie had gegeneerd.

Het was dus zaak om – zoals gebruikelijk – op de conventie de eenheid in de partij te herstellen. Niet alleen om daarna eensgezind alle aandacht aan de strijd met de Republikeinse tegenstander te kunnen geven, maar ook omdat Clinton de omvangrijke aanhang van Sanders hard nodig heeft om in november tot president gekozen te worden. Sanders' nadrukkelijke steun voor Clinton was daarom van cruciaal belang.

Hij gaf die pas na de lange strijd van de 'primaries'. Zelfs toen al lang duidelijk was dat Sanders Clinton niet meer kon inhalen, bleef zijn publieke steun ('endorsement') voor Clinton voorlopig nog uit. Reden was dat er binnen de Democratische Partij achter de schermen hard werd onderhandeld om de grote steun die Sanders in die partij geniet – hij wist zo'n 46% van de afgevaardigden voor de conventie achter zich te krijgen – om te zetten in besluiten die ook na de conventie hun invloed zouden kunnen hebben. Zo kreeg Sanders in mei al voor elkaar dat de programmacommissie van de Democratische Partij, die normaliter wordt bevolkt door mensen die door het partijbestuur (de Democratic National Committee, DNC)² en de meest succesvolle presidentskandidaat worden aangewezen, dit keer zou bestaan uit zes mensen van de Clinton-campagne, vijf van de Sanders-campagne en vier aangewezen door de partijvoorzitter.

De endorsement kwam er pas op 12 juli toen de besprekingen in de programmacom-

missie daags tevoren waren afgerond met een resultaat dat door de Sanders-aanhangers als een overwinning werd gepresenteerd. Belangrijke Sanders-punten als het invoeren van een minimumloon van 15 dollar per uur waren erin opgenomen (dat gold overigens niet voor een ander punt dat hij steeds heeft benadrukt: een stem tegen de vrijhandelsovereenkomst TPP). Dus pas 14 dagen voor de conventie gaf Sanders publiekelijk te kennen dat hij de kandidatuur van Clinton zou steunen. Tegelijk maakte hij duidelijk dat daarmee zijn poging om de Democratische Partij te vernieuwen in de richting van meer interne partijdemocratie en meer linkse (sociaal-democratische) standpunten niet voorbij was. De door Sanders gestarte 'political revolution', die vooral veel jongeren aansprak, zou na de conventie doorgaan.

Maar tegenover Donald Trump moest, zo begreep de politiek zeer ervaren Sanders, de Democratische Partij vanaf de conventie tot begin november de onderlinge verschillen naar de achtergrond schuiven en voluit gaan voor de overwinning in november. Trump staat met zijn seksistische en racistische opvattingen zo ver van het Democratisch gedachtegoed dat dat toch niet al te moeilijk zou moeten zijn.

Bij verschillende aanhangers van Sanders, die Hillary Clinton tijdens de primaries waren gaan beschouwen als de belichaming van het neoliberale kwaad en een maatje van Wall Street, bleek de bereidheid 'to fall in line' echter gering. In de media vroeg men zich daarom af of Sanders zijn eigen politieke revolutie nog wel onder controle had.³

Bovendien lekten vlak voor de conventie interne e-mails van de DNC uit waaruit zonneklaar bleek dat het partijbestuur een uitgesproken voorkeur had voor Clinton en zelfs met de gedachte had gespeeld om de beeldvorming rond Sanders negatief te manipuleren. Dat was koren op de molen van het Sanders-kamp dat het partijestablishment er steeds van had beschuldigd hun campagne bewust te frustreren.

Bij een strijd tussen kandidaten om het politieke leiderschap van een partij dient het partijbestuur als procesbegeleider neutraal te zijn. Door de gelekte e-mails kon dat niet meer worden volgehouden. Partijvoorzitter Debbie Wasserman Schultz werd gedwongen terug te treden. Sanders had daar ook om gevraagd, in een poging de opstand in zijn eigen kamp beheersbaar te houden. Dat lukte tot op zekere hoogte, maar niet helemaal.

In het begin van de conventie bleef de 'Bernie or bust'-groep zich verzetten, tot ergernis overigens van vele andere Sanders-aanhangers. Dat bracht de actrice en comédienne Sarah Silverman, die ondanks haar steun voor Sanders bereid was zich neer te leggen bij de uitslag en zelfs trots was om in november op Hillary Clinton te kunnen stemmen, ertoe op de conventie de diehards in het Sanders-kamp toe te voegen: 'You're being ridiculous!'.⁴ De onrust was ook daarna niet voorbij.⁵

Clinton moet de aanhangers van Sanders én gematigde Republikeinen zien te paaien

Clinton zette zich in haar acceptatiespeech vanzelfsprekend af tegen Trump, maar zij richtte zich ook nadrukkelijk tot de aanhang van Sanders: 'I want you to know, I've heard you. Your cause is our cause.' Cynici zullen wellicht zeggen dat zo iets na de conventie gauw vergeten is. Bovendien staat Clinton voor de taak kiezers in het politieke centrum voor zich te winnen die nodig zijn om tot een meerderheid te komen. Dat is de gebruikelijke beweging na een conventie. Bij de Republikeinen geldt vanouds een spiegelbeeldige noodzaak.

Dit jaar ligt dat echter buitengewoon ingewikkeld. De afstand van de flanken van de partijen tot de lijn van de partijtop is groter dan ooit. In de Republikeinse Partij heeft de

rechterflank zelfs een meerderheid weten te verwerven. Bij de Democraten kwam de linkerflank heel ver. Clinton kan zich niet veroorloven dat een groot deel van de aanhangers van Sanders niet op haar stemt, bijvoorbeeld door thuis te blijven. En dat betekent dat zij de voor Sanders belangrijke progressieve punten uit het verkiezingsprogramma niet zomaar kan verdonkeremanen in de jacht op kiezers in het midden. Tegelijk zal zij ook proberen gematigde Republikeinen over te halen ditmaal voor de Democratische kandidaat te kiezen, want ook die stemmen zijn hard nodig. Een lastig dilemma.

Primaries en caucuses

De strijd in de Democratische Partij ging zowel over de koers als over de interne democratie van de partij. Wat betreft dat laatste bleven vele Sanders-aanhangers tot op de conventie van mening dat de interne voorverkiezingen gemanipuleerd ('rigged') waren. Voornaamste steen des aanstoots waren de zogeheten 'superdelegates' die vrijwel allemaal voor Clinton waren. Hadden die massaal de kant van Sanders gekozen, dan zou hij de meerderheid van stemmen hebben gehad. Hoe zit dat precies?

Partijconventies zijn vierjaarlijkse congressen van de nationale partijen. Tijdens deze congressen wijzen de afgevaardigden de kandidaten voor het presidentschap en het vicepresidentschap aan, stellen ze het verkiezingsprogramma definitief vast en wordt het partijbestuur, dat tussen de conventies door de nationale partijzaken moet behartigen, benoemd. Daarbij is het belangrijk om te vermelden dat nationale partijen in het Amerikaanse systeem niet veel meer zijn dan federaties van de partijen op het niveau van de staten en eigenlijk slechts eens in de vier jaar vanwege de presidentsverkiezingen op volle sterkte opereren. De Amerikaanse politiek is bovendien sterk op kandidaten gericht en op kiezers. Permanente partijorganisaties met leden, zoals we die in Europa kennen, bestaan er niet. Dat heeft gevolgen voor de interne par-

tijdemocratie. Wie trekt er in de partij aan de touwtjes en op grond van welk mandaat?

In de Amerikaanse politieke cultuur worden volksvertegenwoordigers vooral gezien als vertegenwoordigers van hun kiezers in een ‘constituency’ (een district of staat) en niet zozeer van partijen. Toen aan het einde van de negentiende eeuw vooral in de stedelijke gebieden krachtige partijorganisaties ontstonden (‘party machines’ onder leiding van ‘party bosses’), paste dat niet in gekoesterde beeld van een directe band tussen kiezer en gekozenen. Politieke partijen zouden zich op oneigenlijke wijze tussen hen plaatsen en zouden bovendien corrupt zijn. Tegelijk zag men ook wel in dat partijen nuttig konden zijn bij het structureren van verkiezingen en om regeren überhaupt mogelijk te maken. Deze ambivalentie leidde aan het begin van de twintigste eeuw tot het accepteren van partijen, maar dan wel met strenge overheidsbemoediging, net zoals dat bij nutsbedrijven als de spoorwegen het geval was: privaat georganiseerd, maar streng gereguleerd.⁶

Omdat de staten in het federale Amerika zeer belangrijke machtscentra zijn, vindt belangrijke regulering van partijen op dat niveau plaats. Voor een goed begrip van het functioneren van nationale partijconventies dient men zich te realiseren dat zelfs een partij-intern proces als het aanwijzen van afgevaardigden naar de conventie door zowel de staten als de partij wordt gereguleerd, waarbij de staten dominant zijn.⁷ Als reactie op de macht van de verfoeide ‘party machines’ gingen de staten er rond 1900 toe over om vast te leggen dat elke kiezer — onder door die staat bepaalde voorwaarden — moet kunnen deelnemen aan door de staat georganiseerde primaries (voorverkiezingen waarbij kiezers in een geheime stemming hun voorkeur bepalen) of aan ‘caucuses’ (bijeenkomsten van ‘partijafdelingen’ waarbij kiezers na gevoerde discussies bij handopsteken hun voorkeur kenbaar maken of zich in subgroepen opsplitsen, elk voor een van de presidentskandidaten). Per staat worden

door de kiezers via een van deze twee manieren per partij de afgevaardigden naar de nationale partijconventie aangewezen.

Let wel: het gaat om kiezers, niet om partijleden. Meestal wordt van die kiezers wel geëist dat men zich tevoren als Democraat of Republikein registreert, maar zelfs dat wordt niet door alle staten verlangd: momenteel hebben negentien staten zogeheten ‘open primaries’. Op deze manier probeerde men de macht van de partijen te breken. Enige nationale partijcoördinatie is natuurlijk wel mogelijk. Het nationale partijbestuur onderhoudt contacten met alle partijbesturen in de vijftig staten, die hun volksvertegenwoordigers weer proberen te instrueren, maar van groot belang is de wetgever op het niveau van de staten, zodat er ook verschillen tussen staten bestaan. In sommige staten worden primaries georganiseerd, in andere caucuses.

Tot in de jaren zestig was het mogelijk om presidentskandidaat te worden zonder ooit aan een primary te hebben deelgenomen. Sinds die tijd is het aantal primaries sterk gegroeid en is dat onmogelijk geworden. Mede daardoor hebben er sindsdien vooral bij de Democraten ook binnen de partij vele reglementaire veranderingen plaatsgevonden. Dat dit jaar door de aanhangers van Bernie Sanders geklaagd is over de interne verhoudingen in de partij, past dus in een traditie.

Superdelegates

Een van de wijzigingen was de invoering van superdelegates in de jaren tachtig. Door het open karakter van primaries en caucuses, is de sturende kracht van partijen gering. Dat open karakter geldt niet alleen de samenstelling van de groep die de afgevaardigde mag aanwijzen (het selectoraat), maar ook de kandidaten. Iedere kiezer die zich (kort) tevoren registreert als Democraat of Republikein kan proberen het ‘ticket’ van de Democratische of Republikeinse Partij te bemachtigen om zich te laten verkiezen lid van het Huis van Afgevaardigden, tot senator of president.

En dat is wat we dit jaar ook hebben gezien. Donald Trump, die zich ooit als Democraat had geregistreerd en later kandidaat is geweest voor de Reform Party, stelde zich in 2015 in de Republikeinse Partij kandidaat voor het presidentschap. In de praktijk kan dat presidentschap immers alleen via een van de twee grote partijen worden gewonnen.

De band met de kiezer is in Amerika belangrijker dan die met de partij

---

Die wisseling van 'ticket' is in een cultuur waar de band van de kandidaat met de kiezers veel belangrijker is dan de band met de partij niet ongebruikelijk. Zo was ook Bernie Sanders tot zijn kandidaatstelling voor het presidentschap in 2015 namens de Democratische Partij als Independent lid van de Senaat. Nooit had hij eerder namens de Democratische Partij een publieke functie vervuld. Tijdens zijn burgemeesterschap van Burlington (Vermont) en zijn 16-jarig lidmaatschap van het Huis van Afgevaardigden was hij eveneens onafhankelijk. En nadat Hillary Clinton de Democratische nominatie had gewonnen, deelde Sanders mee dat hij zijn plaats in de Senaat weer zou innemen als Independent en niet als Democraat.

Amerikaanse partijen, zeker op het federale niveau, zijn daarom wel omschreven als 'empty vessels', lege vaartuigen waar kandidaten gebruik van maken als middel om gekozen te worden.⁸ Er is vrijwel geen ruimte voor een partijbestuur om kandidaten te selecteren op kundigheden en politieke oriëntatie. En een selectoraat van toegewijde partijleden met oog voor de traditie van de partij ontbreekt eveneens.

Hierdoor is het risico dat de partij bij de belangrijke presidentsverkiezingen wordt gekaapt door een buitenstaander of een

populistische clown niet denkbeeldig. De Democratische Partij vond het instituut van supergedelegeerden echter vooral uit om te voorkomen dat een activistisch, ideologisch gedreven selectoraat in de primaries en de caucuses de ideologische puurheid van de kandidaat belangrijker zou vinden dan zijn of haar electorale attractiviteit, waardoor de partij opgescheept zou worden met een onverkiesbare kandidaat.⁹

De samenstelling van die groep superdelegates is nogal eens gewijzigd, maar bestond dit jaar uit de leden van het partijbestuur, leden van het Huis van Afgevaardigden en de Senaat, Democratische gouverneurs en enkele tientallen andere prominenten; in totaal 712 personen. De hoop en verwachting was dat deze partijbobo's op de conventie bij het uitbrengen van hun stem voor een kandidaat het partijbelang zwaar zouden meewegen. Ze waren 'unpledged', dat wil zeggen dat zij anders dan de gewone gedelegeerden hun stem naar eigen inzicht mochten uitbrengen en dus ook nog op het laatste moment van opvatting mochten veranderen.

Aangezien veel van de superdelegates al aan het begin van de primaries hun voorkeur voor Clinton kenbaar hadden gemaakt en toen dus niet konden bevroeden dat Sanders het zo goed zou doen, hoopten de aanhangers van Sanders dat veel partijbobo's hun keuze zouden heroverwegen. Als velen dat hadden gedaan, had Sanders de nominatie immers alsnog kunnen winnen. Uiteindelijk bleek op de conventie dat de meeste superdelegates bij hun oorspronkelijke voorkeur bleven.¹⁰ Zij vonden Clinton, net als de meerderheid van de gewone gedelegeerden, blijkbaar overtuigender.

Maar toen had de reglementencommissie van het partijbestuur vlak voor het begin van de conventie onder druk van het Sanders-team al besloten tot een nieuwe hervorming. Bij toekomstige Democratische Conventies moet tweederde van de superdelegates stemmen volgens de resultaten van de primaries en caucuses (zoals dat ook in de Republikeinse Partij het geval is). Het overige deel (gouverneurs, se-

natoren en leden van de Huis van Afgevaardigden) blijft vrij om te stemmen op de kandidaat van hun voorkeur. Een duidelijk compromis. Sanders had eerder gepleit voor het volledig afschaffen van de superdelegates.

Kwetsbaarheid van de Amerikaanse democratie

Het is de vraag of hiermee de democratie en de interne partijdemocratie gediend zijn. Is het juist voor de herkenbaarheid van een partij niet noodzakelijk om als partij enige grip te houden op de koers en de selectie van kandidaten? Partijen zonder enige traditie, die bij elke verkiezing volledig van kleur kunnen verschieten en van stijl kunnen veranderen, bieden weinig houvast aan de kiezers. Bij gebrek aan partijleden is een zekere invloed van Democratische functionarissen, van wie de meeste actief zijn op lokaal en statelijk niveau, gewenst om enige stabiliteit in het democratisch proces te brengen. Zeker nu het aantal primaries de laatste decennia sterk is toegenomen en het electoraat enorm op drift is geraakt, is het belang van interne 'checks and balances' groot. Die ontbreken nu nagenoeg geheel. De Republikeinse Partij laat het resultaat daarvan zien. Zwalkende partijen bewijzen de democratie geen dienst.

Dat wil niet zeggen dat binnen de partijen niet over de koers en over de selectie van kandidaten kan worden gestreden. Integendeel! Zolang dat gebeurt door mensen die een algemene politieke oriëntatie met elkaar delen, is het gevaar dat de partij ontspoord niet heel groot. In de Amerikaanse situatie met twee grote dominante partijen was er altijd al een grote interne diversiteit. Het zijn 'big tent parties', waarin genoemde algemene politieke oriëntatie altijd al vager was dan in landen met een meerpartijenstelsel. Noodzakelijkerwijs vereist dat een grote bereidheid bij de verschillende interne stromingen om zich na de interne strijd te schikken in de uitkomst van die strijd. Die moet dan wel op een faire, democratische manier zijn gevoerd.

Het kamp van Sanders heeft vanaf het begin gesteld dat het stelsel niet-democratisch is. Maar waarom eigenlijk? Of zoals een gendraadse Sanders-aanhanger al in februari duidelijk probeerde te maken: 'Is it contrary to democracy that political parties are organizations that have leaders who do the regular work of the parties and who therefore claim some guaranteed representation in the party's own decision-making processes? Most of these "superdelegates" are Democratic officeholders at local and state levels, people active in the party in a way that most ordinary primary voters are not'.¹¹

Als checks and balances binnen een partij ontbreken ontstaat chaos, zie Trump

Uiteindelijk accepteerden de meeste Sanders-aanhangers de kandidatuur van Clinton. Maar het was niet altijd van harte en de 'Bernie or bust'-groep bleef vijandig. De haat tegen 'elites', die tegenwoordig breed wordt gehoord in de Amerikaanse samenleving, heeft tijdens de recente primaries ook omvangrijke delen van de twee grote partijen bereikt.¹² Het leidde tot de kandidatuur van Trump bij de Republikeinen en was meer dan ooit zichtbaar op de Democratische Conventie. Het gebrek bij Amerikaanse partijen aan organisatorische instrumenten om het eigen profiel te bewaken, heeft daaraan zeker bijgedragen. Nog minder invloed van de mensen die de partij in al haar geledingen dragen op het selectieproces van de politieke leider van de partij, belooft wat dat betreft weinig goeds.

Veel belangrijker nog dan organisatorische veranderingen is de noodzaak voor partijen om de onderliggende redenen voor de haat tegen de elites te doorgronden en proberen weg

te nemen, zonder het eigen inhoudelijk profiel te verwaarlozen. Sterker: het in de praktijk vasthouden aan de eigen waarden kan juist

bijdragen aan de eigen geloofwaardigheid en daarmee aan de vermindering van die haat, zowel in de Verenigde Staten als in Europa.

Noten

- 1 Zie elections.huffingtonpost.com/pollster/hillary-clinton-favorable-rating/.
- 2 Bestaande uit alle voorzitters en vicevoorzitters van de Democratische partijbesturen in de vijftig staten plus 200 leden gekozen door Democraten in de vijftig staten. Bij elkaar honderden mensen. De DNC heeft een dagelijks bestuur, de Executive Committee, dat ondersteund wordt door de staf van het nationale partijbureau.
- 3 Zie time.com/4423362/democratic-convention-bernie-sanders-revolution/.
- 4 Zie www.theguardian.com/us-news/2016/jul/25/sarah-silverman-youre-being-ridiculous-democratic-convention-bernie-sanders.
- 5 Zie voor de permanente strijd achter de schermen tijdens de conventie tussen de organisaties van Sanders en Clinton: www.politico.com/story/2016/07/dnc-2016-hillary-clinton-bernie-sanders-supporters-226415.
- 6 De term 'public utilities' ter aanduiding van de Amerikaanse partijen is gemunt in: Leon Epstein (1986), *Political Parties in the American Mold*, Madison: University of Wisconsin Press. Zie ook Richard S. Katz & Robin Kolodny (1994), 'Party Organization as an Empty Vessel: Parties in American Politics', in: Richard S. Katz & Peter Mair (eds.), *How Parties Organize. Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, London/Thousand Oaks: Sage, p. 27.
- 7 Alan Ware (1996), *Political Parties and Party Systems*, Oxford, Oxford University Press, pp. 259-261.
- 8 Katz & Kolodny, a.w.
- 9 Ibid., p. 37.
- 10 Vlak voor de conventie werden aan Clinton 570 superdelegates toegerekend en aan Sanders 45. Van bijna honderd superdelegates was niet bekend welke voorkeur ze hadden.
- 11 Jeffrey C. Isaac (12-2-2016), 'The Sanders Campaign and "Political Revolution"', www.publicseminar.org/2016/02/the-sanders-campaign-and-political-revolution/#.VsNnRooUVoL.
- 12 Zie het artikel van Guus Valk (30/31-7-2016), 'Elitehaat verschroeit de politieke partijen', in: *NRC Handelsblad*, pp. 6-7.